

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

*Тетяна ТАРАСОВА,
науковий співробітник Інституту проблем
виховання НАПН України, м. Київ*

ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗНЗ: ПОГЛЯД СЬОГОДЕННЯ

Чисельні дослідження феномену середовища у зв'язку з проблемами соціалізації, соціальної адаптації, підготовки соціальних педагогів (В. Семенов, Б. Алмазов, В. Бочарова, З. Галагузова, А. Мудрик та ін.), історії, теорії та практики функціонування і розвитку виховних систем (Л. Новикова, Н. Селіванова, Р. Вендровська, В. Караковський та ін.) свідчать про важливість означеного підходу як засобу реалізації педагогічних цілей. Впливаючи на середовище, змінюючи, моделюючи його, ми тим самим опосередковано впливаємо на процес становлення особистості. Виховні можливості оточення враховувались ще первісними людьми у процесі еволюційного переходу від прилаштування до перетворення його в своїх цілях. Сучасні вчені вважають, що середовище є одним із вирішальних факторів розвитку особистості, а людина своїми діями і вчинками активізує його елементи і тим самим створює його для себе (Свєтліцев А. В.).

Термін "середовище" у довідниковій літературі трактується по-різному: "БСЗ" визначає як мікросередовище (безпосереднє соціальне оточення людини - сім'я, трудовий, навчальний колективи та інші групи; згідно філософського словника (М., 2002) - середовище (від фр. - Milieu) "оточуючий світ", за яким людина залежна від нього (увів у філософію і соціологію Тен); існує й інше тлумачення терміну - "оточення, спільність природних умов, у яких відбувається діяльність людського суспільства і організмів" [1]. Середовище в класичному розумінні - усе, що є навколо людини, включаючи соціальне, предметне оточення і багато іншого [2, 27].

Поділяємо позицію Л. Нікітіної (Росія), що виховне середовище "є не лише частиною діяльнісного (у тому числі і технологічного), але і ментального (ціннісного)" загальнодержавного простору, фронтальний прорив (окрім науково-технічного сектору), у якому може викликатися позитивні зміни в інших сферах суспільства: економічному, політичному, соціальному тощо. Досвід розвитку виховної сфери, стверджує дослідниця, - доводить, що найуспішніші ефективні й завершені системи створювалися за драматичних ситуацій соціальних змін (досвід Я. Коменського, А. Макаренка, Я. Корчака) [3, 29].

В історії педагогіки першої третини ХХ століття теоретично була обґрунтована ідея виховання середовищем, що знайшла практичне втілення в педагогіці середовища (Н. Йорданський, А. Калашніков, М. Круленіна, А. Залкінд, С. Моложавий, С. Шацький, В. Шульгін та ін.). Зокрема, Н. Йорданський у роботі "Организация детской среды" (1925 р.) підкреслював, що завдання педагога полягає в тому, щоб "не лише враховувати вплив середовища, але й прослідкувати що і як, якими засобами змінює і пристосовує його для того, щоб "людина почувала себе людиною", володарем середовища, а не його рабом" [4, 4].

Керівники Наркомосу надавали першорядного значення організації середовища. "Треба вивчити середовище у всіх його особливостях, – писав А. Луначарський, – ... як об'єкта нашого впливу і ... як діючої поруч сили. Школа повинна знайти в навколишньому середовищі і об'єднати навколо себе усі позитивні сили, організувати їх і направити на виховання дітей, на боротьбу з тим, що цьому вихованню заважає". Декларація про сільну трудову школу (1918) проголошувала залежність між успішним розвитком дитини та створенням відповідного матеріального і громадянського середовища в навчальному закладі. Проблемою середовищного виховання активно займався С. Шацький в практичній діяльності літньої трудової колонії "Бадьоре життя", Першої дослідної станції з народної освіти Наркомосу РРФСР. Він вважав, що без обліку та використання виховного потенціалу соціального середовища педагогічний колектив не зможе якісно вирішувати завдання виховання. "Життя, середовище виховують, але зазвичай ми тільки констатуємо це як факт, не роблячи з нього ніяких серйозних висновків".

А. Макаренко писав з даного приводу, що виховує не сам вихователь, а середовище. На початку ХХ ст. польський педагог Я. Корчак спроектував процес індивідуального розвитку всіх прихованих можливостей дитини в середовищі, виділивши типи середовища: догматичне, ідейне, середовище безтурботного споживання, середовище зовнішнього тиску і кар'єри.

Увага до середовища як провідного чинника навчання та розвитку у вітчизняних дослідженнях була заборонена постановою ЦК ВКП(б) "Про педологічні перекопання в системі Наркомосвіти" (4.06. 1936р). Лише період "відлиги" (60-ті рр. ХХ ст.) сприяв появі новаторських ідей у педагогіці і психології (В. Сухомлинський, О. Захаренко, І. Ткаченко та ін.), і спонукав до системних досліджень у 70–90 роках ХХ століття. Одночасно з посиленням педагогічного значення категорії "взаємодія" намітилося вивчення залежності впливу середовища від способу життя спільноти. На рубежі ХХ–ХХІ ст. проблема впливу середовища на розвиток особистості значно актуалізувалася, що було пов'язано з гуманізацією освіти, спрямованістю особистісно-орієнтованого підходу в навчально-виховний процес.

На сучасному етапі концептуальним осмисленням середовища, розробленням підходів, принципів займаються Ю. Мануйлов, С. Сергєєв, Ю. Громико, В. Яєвін та інші. Так, Ю. Мануйлов підкреслює зростаюче значення середовища в розвитку особистості, тісну взаємодію з виховною системою. Середовище він визначає як те, серед чого перебуває суб'єкт, за допомогою чого формується його спосіб життя, що опосередковує його розвиток. Середовищний підхід він трактує як ставлення людини до середовища та середовища до людини [7, 34].

Проте, незважаючи на підвищений інтерес до середовищного підходу в історії педагогічної думки, на сучасному етапі існує ряд проблем: до кінця не сформований понятійний апарат середовищного підходу, немає єдиної позиції щодо визначення структури середовища, його функцій, проектування та експертизи, недостатньо розроблена проблема управління розвитком особистості в середовищі. Одночасно осмислення традицій освоєння середовища, використання його можливостей дозволить визначити витoki становлення середовищного підходу у вихованні (Ю. Мануйлов).

В умовах модернізації освіти, коли суспільство орієнтоване на розвиток в учнів компетентісної парадигми, для педагогів актуальним стає педагогічно цілеспрямоване використання соціалізуючих потенціалів виховного середовища в інтересах особистості учня, його підготовки до життя в змінному суспільстві.

Універсальність компетентнісного підходу висуває на перше місце не інформованість учня, а вміння вирішувати проблеми, спрямовані на конкретний навчальний, особистісний, соціальний результат.

Побудову превентивної виховної моделі середовища ЗНЗ неможливо уявити без специфіки соціокультурної особливості мегаполісу, школи обласного та районного підпорядкування, школи сільської місцевості, без серйозного вивчення процесу спілкування і стосунків у загальноосвітньому навчальному закладі; без виявлення тенденцій, внутрішніх механізмів і резервів виховної системи; без шляхів діалогу думок, мотивів, ціннісних орієнтацій членів сімейного співтовариства: діти, учителі, батьки і способів удосконалення і оповлення практики роботи. Це вносить у модель необхідність урахування певних структурно-змістових і структурно-динамічних характеристик.

Необхідно враховувати і "теорію домінанти середовища" щодо поведінки особистості, в його ставленні до життя, у визначенні його майбутнього, що обмежує можливості вирішення проблеми в умовах кризового стану суспільства. Йорданський 1925 року зазначав "сила "засасывающего" середовища – в терції, в автоматичній звичці, в традиції, у дріб язковості й буденності інтересів, у безмістовності життя" [4, 43]

Стосовно сільської місцевості, коли питання правевлаштування, продовження освіти (при масовому закритті шкільної мережі, відсутності факультативів та "жівринні" гурткової роботи), організації дозвілля є проблемними, молоді обирає суперечливі форми адаптації: міграція до міста, стрімкий ріст асоціальних явищ. "Стратегічними орієнтирами у сучасному вихованні, зауважує І. Бех, має бути, по-перше, суттєва нейтралізація результатів негативних соціальних впливів шляхом розвитку в підростаючій особистості рефлексивно-критичної оцінної позиції стосовно них (негативні процеси цивілізації, розвитку українського соціуму, багаточисельні потрясіння у сфері освіти і виховання – прим. автора), по-друге, пошук і використання ефективних психолого-педагогічних засобів та технологій, які б забезпечували у дітей та молоді виховання суспільно значущих соціальних і морально-духовних цінностей як дійсних репрезентантів їхньої особистісної досконалості" [6, 1].

За даними МВС України, станом на 1.01.2010 р., на профілактичних обліках дільничних інспекторів міліції перебувало 158,6 тис. наркозалежних (174,1 тис. 2008 р.), а додатково на облік 2009 р. було поставлено 26,2 тис. таких осіб (29,9 тис. 2008 р.).

За експертними оцінками, загальна кількість осіб з наркотичною залежністю та епізодичних споживачів наркотиків у 5-10 разів більша ніж офіційно зареєстровано. Найпоширенішою наркотичною речовиною серед шкільної молоді є "дискотечний" наркотик – екстазі, який кожному другому учню у віці 13–16 років хоча б раз був запропонований, а близько третини скористалися цією пропозицією. Цитуємо дані обстеження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка в межах міжнародного проекту HBSC навесні 2010 року "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді" (2010 р.), результати якого лягли в основу Щорічної доповіді Президента Верховної Ради. Фахівці привертють увагу до того, що 80% наркоманів молоді люди, у тому числі 40% – неповнолітні. Смертність серед осіб цієї групи зросла у 40 разів. Перша спроба куріння – 5-7 років, вживання пива та алкогольних напоїв, за даними означеного дослідження – 11-13 років. Необхідно зважити і на негативні проблеми сучасної сім'ї, оскільки кожна четверта новонароджена дитина впродовж 2005–2009 років – із неповної сім'ї,

це ж стосується і великих міст України – кожна третя дитина. Зростає кількість ранніх пологів у дівчат-підлітків: у 2009 р. цей показник збільшився на 15,6% у порівнянні з 2005 р.; кожна шоста дитина народжується з відхиленнями здоров'я через погану спадковість: за даними Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України тільки третина дошкільників вважається відносно здоровою.

Безпосередньо процес моделювання превентивного виховного середовища ЗНЗ складається із взаємопов'язаних етапів: *актуалізації, діагностики, аналізу, конструювання, апробації, коректування і впровадження*. Найкращим є використання *варіативно-модельного підходу*, оскільки практика роботи ЗНЗ сьогодні відрізняється бажанням “віднайти своє обличчя”, не працювати за шаблоном щодо цілі змісту, способів вирішення організації навчально-виховної роботи; по-друге, здійснення інноваційних підходів керівництва та педагогічних працівників ЗНЗ до реформування залежне від: психологічної, науково-методичної і організаційної готовності членів шкільного співтовариства.

При моделюванні превентивного виховного середовища враховуємо погляди Л. Повикової, Л. Нікітінної: звуження в середовищі стихійного за рахунок організованих, удосконалених та зведених у систему впливів (об'єкт прогнозування виховної ситуації – завдання і мета); спрямування зусиль не на ліквідацію неорганізованого середовища, а на включення його в якості компонента в систему організованого середовища (об'єкт прогнозування – зміст виховання в перспективі розвитку – проблемно-змістова направленість, пошуки і обґрунтування критеріального апарату – критеріально-ціннісна функція, визначення засобів, методів і організаційних форм виховання – ресурсно-методичне забезпечення [3, 30]). Створення превентивного виховного середовища ЗНЗ – це, передусім, моделювання “оздоровчого” середовища (термін уперше зустрічається згідно зауваг Н. Йорданського в роботах Руссо), це профілактика, допомога і захист.

При формуванні превентивного виховного середовища ЗНЗ важливою буде передусім думка дітей, учителів, керівників гуртків, громадських організацій, товариств, батьків як замовників і споживачів освітніх послуг. “Ми часто хворіємо тенденцією розглядати життя дітей, примірюючи до життя та особистих переживань дорослих, – зауважував Йорданський. Ще гірше, коли ми будуємо їх життя як лише підготовку до майбутнього” [4, 59]. Важливою складовою змісту превентивного виховання є розвиток правової культури, яка включає правову компетентність, актуальними є також формування в дітей та молоді відповідального ставлення до репродуктивного здоров'я, планування сім'ї, відповідального батьківства та безпечного материнства.

Реалізація компетентнісного підходу залежить від освітньо-культурної ситуації, в якій живе і розвивається школяр, тому при моделюванні превентивного виховного середовища ЗНЗ необхідно врахування цього аспекту також. Педагогічні засоби моделювання: рефлексія на всіх етапах моделювання, засоби активного соціально-психологічного навчання, система комунікацій між учасниками взаємодії.

Педагогічними умовами моделювання, що сприяють ефективності вирішення завдань навчального закладу, є: урахування можливостей, інтересів і потреб як учнів, учителів, керівників гуртків так і батьків – замовників і споживачів освітніх послуг; активне включення всіх у процес побудови виховної системи закладу; суб'єкти моделювання об'єднані в єдиний різновіковий і

поліпрофесійний колектив заради успішної реалізації компетентності школяра-громадянина – доброго і щасливого сім'янина.

Важливим кроком у розробці й моделюванні превентивного виховного середовища загальноосвітньої школи міста чи селища, є здатність останнього впливати на свідомий вибір учнем *здоров'язберігаючої моделі поведінки*, яка сприятиме його життєздатності. За оцінками спеціалістів до 80% школярів мають певні відхилення у фізичному і психічному здоров'ї. Один із головних критеріїв життєздатності особистості проявляється в сповідуванні здорового способу життя, позитивній мотиваційній готовності до продуктивно-творчої самореалізації свого "Я" (робота над соціофобією у підлітків, страху спілкування, подолання нездатності до успішного формування стосунків з одиолітками та з протилежною статтю, що часто стає причиною вживання учнями ПАР, куріння, алкоголю, наркотиків), оволодіння технологіями навчання життєвими навичками та навчання навичок протилі негативному тиску (комунікабельність, самоповага), активна самореалізація в особистісному і громадському житті, професійній діяльності; розумному балансі праці і відпочинку. Загалом розвиток життєвих навичок, що сприяють здоровому способу життя, можна розділити умовно на три великі групи: *життєві навички, що сприяють фізичному здоров'ю* (навички раціонального харчування, рухової активності та санітарно-гігієнічні навички); *життєві навички, що сприяють соціальному здоров'ю*; *життєві навички, що сприяють духовному та психічному здоров'ю*.

Серед інших критеріїв життєздатності учня-громадянина-сім'янина в процесі моделювання превентивного виховного середовища ЗНЗ визначасмо:

- формування позитивного світосприймання (життєрадісність, оптимістичне ставлення до дійсності, співчуття, практичність, діловитість, навички спільної діяльності та співробітництва, розсудливість, гнучке мислення);

- ступінь психологічної стійкості особистості, свідомий вибір оптимальних варіантів поведінки в кризових, конфліктних ситуаціях; навички визначення життєвих цілей та програм, послідовний характер поведінки в змінюваних ситуаціях; цілеспрямованість дій і вчинків; воля, витримка, терпіння, стійкість, навички самопізнання, самоусвідомлення та самооцінки, саморегуляція);

- наявність і розвиток особистісних якостей, умінь та навичок, які сприяють продуктивно-творчій самореалізації, формуванню ділових, організаційних, комунікативних, соціально-трудових, інформаційних, морально-вольових стосунків;

- рівень розвитку морально-вольової сфери особистості: моральне самовизначення, мотивація самодисципліни та готовності до переборення труднощів, толерантність, розвинутість вольових якостей (цілеспрямованість, терпіння, наполегливість, співчуття, любов, совісність, чесність), самоактуалізація в екстремальних ситуаціях;

- працездатність – наявність потреби і здатності до систематичної праці, організації трудової діяльності, працьовитість, ініціативність, бережливість, підприємливість.

Окрім *внутрішньої опори життєздатності* особистості як-то: доброзичлива ситуація в сім'ї, колективі, групах за інтересами, існує і *зовнішня сторона*: авторитет влади, моральні орієнтири, суспільні й індивідуальні ідеали. Поряд з тим опора на власні сили, особистісну моральну життєстійкість, відмова від усього негативного сприяють формуванню життєздатної особистості в умовах нестабільного світу. Ефективність функціонування превентивного

виховного середовища ЗНЗ залежне також від "енергії професійного значення" (П. Колеснікова) та бажання педагогічного колективу оволодівати мистецтвом виховання.

Серед методів і форм превентивного виховання пріоритетна роль належить інтерактивним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії і сприяють самостійному пошуку істини, критичному мисленню, формуванню життєвої компетентності особистості. Під життєвою компетентністю ми розуміємо здатність людини розв'язувати будь які життєві проблеми, приймати ефективні рішення у різних сферах життєдіяльності [5]. До інтерактивних методів превентивного виховання слід віднести: метод аналізу соціальних ситуацій морально-етичного характеру, тренінги, ситуаційно-рольові ігри, соціодраму, метод відкритої трибуни, "мозковий штурм", ігри, драматизації, методи "споп-кадру", "навчаючи-вчусь", "займи позицію", "незакінченого речення", "кола ідей", "ажурної ланки", "акваріум".

Проведений історико-педагогічний аналіз розвитку уявлень про середовище показує, що воно завжди розглядалося педагогами як найважливіший фактор розвитку, формування і виховання особистості, детермінований вимогам суспільства. У той же час розбудова превентивного виховного середовища цільноосвітнього навчального закладу сприятиме позитивній тенденції подолання негативних проявів у поведінці учнівської молоді, життєздатності, усвідомлення необхідності дотримання здорового способу життя та допоможе успішній самореалізації в соціумі шляхом оволодіння компетенціями громадянськості (як основи соціальної, суспільної сутності людини як члена громади, держави) та соціальної взаємодії.

Література

1. Философский энциклопедический словарь. М.: Инфра, 2002. – С. 435
2. Сергеев С. Ф. Обучающие свойства среды: смена парадигмы / С. Ф. Сергеев – Школьные технологии. – 2008. – № 2. – С. 25–33.
3. Никитина Л. Е. Прогнозирование развития воспитательной ситуации / Л. Е. Никитина. – Педагогика. – 2006. – № 10. – С. 28–36.
4. Йорданський Н. Организация детской среды / Н. Йорданский. – Издательство Работник просвещения, 1925. – 102 с.
5. Життєва компетентність особистості: науково-методичний посібник / За ред. Л. В. Сидать, І. Г. Срмакова, Г. М. Несен – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Наук. видання. – К., 2006. – 272 с.
7. Мануйлов Ю. С. Средовой поход в воспитании: дис. доктора пед. наук: 13.00.07 / Мануйлов Юрий Степанович – М., 1997. – 300 с.

Аліса ПІВЛЮК,

*аспірант кафедри філології і методики початкової освіти ДВНЗ
"Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"*

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДИТНИИ: ФІЛОСОФСЬКО- ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У сучасному високорозвиненому суспільстві з його новітніми технологіями та швидким темпом розвитку не тільки науки і техніки, а й усіх сфер людської